

Nekateri vidiki in vplivi etike Petra Singerja na tradicionalno zahodno kulturo in odnos človek-narava.

Jurij Dobravec, razmišljanje za noemis.jarina.org, 2014-06-04

Izvleček. V prispevku je predstavljen Peter Singer, filozof, ki se usmerja v obravnavo pravic čutečih živali. Kot nasprotnik specizma in utilitarizma njegova misel prihaja v nasprotje predvsem s tradicionalnimi filozofijami, ki delujejo v okviru prevladujočih svetovnih verstev. Ista etična merila so namreč v dve smeri uporabljena na enak način. V smeri varovanja živali gre za širitev etičnih subjektov, na področju humane etike pa za ožjenje etičnih pravic določenim skupinam ljudi. V prispevku bo prikazano, da je za ustrezno komparativno obravnavo obeh smeri potrebno gledati časovno dimenzijo razvoja posameznih misli vsaj od renesanse naprej, in pa dejstvo, da v tem miselnem spopadu gre vse manj za iskanje pristnega odnosa človek-narava. Glavna ugotovitev razmišljanja je pravzaprav metaetično vprašanje v obeh obravnavanih smereh, in sicer, ali človek sme ravnati po načelih etike, ki spodbija etiko, ki mu velja za sveto.

Ključne besede: Peter Singer, etika čutečih živali, humana etika, krščanstvo

Peter Singer (*1946) je sodobni avstralski filozof, ki se večinoma posveča praktični etiki in moralni filozofiji. Rodil se je judovskemu staršem, ki so z Dunaja prebežali najprej v Viet-nam, potem pa v avstralski Melbourne, kjer je Singer preživel svojo mladost in doštudiral pravo, zgodovino in filozofijo. 1971 je na Oxfordu dosegel doktorat znanosti s področja demokracije v primeru javne nepokorščine (Democracy and Disobedience). Po nekajletnem poučevanju v rodnem Melbournu je leta 1999 prevzel univerzitetno delo na Princetonu, danes pa deluje tudi na zasebnem humanističnem kolegiju v Londonu. Velja za enega najbolj branih sodobnih filozofov, pripisujejo pa mu tudi močan vpliv na javnost.¹

Leta 1975 izdana knjiga Animal Liberation, Osvoboditev živali, obravnava čuteče živali kot etično popolnoma enakovredne človeku. Izhodišče za njegovo trditev je v dejstvu, da se po bistvu svoje anatomije in fiziologije človek od njih ne razlikuje, oziroma, da je razlikovanje zgolj dogovor. V besedilu utemeljuje, da mnoge živali kažejo bistveno večjo stopnjo miselne inteligence kot posamezni predstavniki človeške vrste, kar se predvsem kaže pri mladičih oziroma otrocih. Iz te utemeljitve naredi zaključek, da meja med človekom in ostalimi živalskimi vrstami ne more temeljiti na mentalni inteligenci.

¹ Povzeto po Enciclopaedia Britannica, geslo Peter Singer

Ključni besedi njegovega dela sta specizem² in utilitarizem.³ Pri prvi gre za analitski pogled na stanje etičnih odnosov v svetu, kjer človek samega sebe, torej vrsto *Homo sapiens*, favorizira napram drugim živalim. Pri utilitarizmu se sprašuje, do kakšne mere, če sploh, sme človek druge živali uporabljati za svoje potrebe. O etiki utilitarizma razpravlja v delu *Practical Ethics*⁴ leta 1979, v slovenskem prevodu *Praktična etika*.⁵ Pri tem mu pomembno merilo predstavlja občutenje bolečine, oziroma interes izogibanja bolečini, ki ga jasno opažamo pri tako imenovanih višjih živalskih vrstah.⁶ Načelo "ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe"⁷ si razlaga tako, da je treba interese drugih upoštevati enako kot svoje lastne interese, pri čemer pa nimamo utemeljitve, da gre le za našo, človeško vrsto. S tako razlago se oddaljuje od drugih sodobnikov, na primer od Rawlsa⁸ ali Hobbes, pa tudi od Kanta, ki pri razlagi medsebojnih odnosov poudarjajo pomen razuma oziroma preudarnosti pred interesom.

V obeh izdajah *Praktične etike* se Singer že intenzivno ukvarja tudi z okoljem in človeku bližnjim delom narave, kar ga uvršča med pionirje tovrstne filozofske misli. Zanimivo je, da kljub temu, da se mu zdi meja med človekom in ostalimi živalmi arbitrarna, dokaj radikalno postavlja mejo med čuteče in tako imenovane nečuteče živali: ključna prelomnica naj bi torej bila med bitji, ki so sposobna imeti interese in tista, ki nimajo nikakršnih interesov. Ker za merilo vzame bolečino, v bistvu razlikuje one, ki naj ne bi čutile bolečine, in tiste vrste, ki bolečino dojemajo in se ji tudi namensko izogibajo. Biološka znanost take razdelitve ne more utemeljiti (empirično je dokazano, da se na spremembe odzivajo prav vsa živa bitja, ob hujših spremembah pa pride do reakcij, ki si jih razlagamo kot stres)⁹, zaznavne možnosti človeka pa so prešibke, da bi to mejo postavili drugače kot iz antropocentričnega občutka bolečine.

Prvotno v živalski svet naravnana Singerjeva etika, po kateri naj bi dotedanjo humano etiko razširili na nove subjekte, se je v času razvoja usmerila tudi v humano in medicinsko bioetiko. Pri tem je prišlo do obrata, ki sodobni humani etiki predstavlja hud napor, etiki narave pa predvsem zmedo.¹⁰ Namreč, vektor meril, po katerem je Singerjeva šola utemeljevala nujnost vključitve čutnih živali v aktivno etično obravnavo, se je obrnil v drugo smer. Če je bil prvotno interes po nebolečini tisti, po

² Specizem je pojav diskriminacije zaradi pripadnosti določeni vrsti organizma, ki se pri človeku pojavlja kot predsodek pred drugimi živalskimi vrstami organizmov. Sorodna besedi razizem.

³ Utilitarizem je sicer širok pojem, vendar ga tu uporabljamo v smislu izrabljanja drugih živih bitij za potrebe človeka, ki niso nujno potrebne za človekovo preživetje.

⁴ *Practical Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979 prva izdaja, 1993 druga izdaja, 2011 tretja izdaja.

⁵ *Praktična etika*, druga izdaja, Krtina 2008, (prevod G.Cerjak in Sebasjan Vörös).

⁶ izraz višje živalske vrste je izrazito antropocentričen, saj predpostavlja, da so prav tiste lastnosti, ki so dobro razvite pri človeku, hkrati tudi najvišje.

⁷ Gre za načelo iz Biblije, znano že iz Stare zaveze, v Novi zavezi pa na več mestih omenja evangelist Matej (5,43; 19,19; 22,39; 12,13) in kasneje sveti Pavel v pismih Rimljanom in Galačanom.

⁸ Sumarne knjige Johna Rawlsa je npr. *A Theory of Justice*, 1971, Harvard University Press; v več nadgrajenih različicah npr. posebej izpostavljena različica iz 1999, kjer se avtor poglobi v Lorenzove in Champbellove biološke teorije živalskega obnašanja. Prim. Tudi *Natural Law and Natural Rights*, Johna Finnisa, posebno tretji del.

⁹ V zadnjem času so znane predvsem raziskave na anatomsko relativno primitivnih enoceličnih sladkovodnih algah, ki se na stresne razmere odzivajo s fosforescenco. Pri nas se s stresom pri rastlinah ukvarjata na Biotehniški fakulteti v Ljubljani predvsem Alenka Gaberščik in Tadeja Trošt Sedej.

¹⁰ Verjetno glavni problem izhaja iz nepoenotene uporabe pojma bioetika, ki se v javnosti večinoma razume kot humana medicinska bioetika, pri čemer pa se izloči etika, ki se ukvarja z drugimi oblikami življenja – ne glede na morebitno drugačno ali enako stopnjo pomembnosti.

katerem naj bi živali vključili v neke civilizacijske okvire, je zdaj ta isti interes postal razlog za izključevanje določenih ljudi, predstavnikov človeške vrste. V svojem delu *Rethinking Life and Death*¹¹ Singer trdi, da osebe, ki ne posedujejo razuma, življenjske avtonomije in se ne zavedajo samih sebe, torej ne izražajo interesov za življenje, tudi ne sodijo v enake etične okvire kot običajni ljudje. To pomeni, da je v bistvu dovoljeno ubiti nerojenega otroka ali bolnika z Alzheimerjevo boleznijo.¹² S tem je povzročil pravo etično revolucijo, v kateri morda ne gre toliko za vprašanje samega ubijanja ali neubijanja, ampak za vprašanje vzpostavljanja recipročnosti odnosa med osebkami bitij enakih ali različnih vrst. Namreč dotedanje etike, vključno z verskimi, katerim je praktično izključujoče najvišja vrednota spoštovanje svetosti življenja, so dovoljevale ubijanje zgolj v primeru obrambe, ali morda vojne,¹³ torej smrt v primeru dveh vsaj približno enakovrednih tekmecev. Zdaj so razmere popolnoma drugačne. Po Singerju je utemeljeno dovoljeno spremeniti tok ali kar prekiniti življenje osebe, če je zadoščeno določenim merilom, v tem primeru merilu interesa. Recipročnost je pri tem izključena, predvsem časovna dimenzija recipročnosti, na primer, da lahko na smrt bolan človek kljub vsemu ozdravi ali v primerih še nerojenih otrok. V nasprotnih primerih pa je recipročnost na novo odprta, na primer pri odnosu človeka do domačega psa, konja ali papagaja, čeprav biološko ali psihološko obojestransko nikakor ni mogoča.¹⁴ Singer je to raven odnosa z naravo, torej odnosa do čutečih živali, razširil tudi na cel planet. Njegova šola bi s sorodnimi metodami prispevala k ohranjanju Zemlje, torej predvsem reševala probleme prenaseljenosti, razvojnih razlik in revščine.

Predmet te razprave ni medicinska bioetika, zato se vrnimo k etiki naravovarstva. Živalska etika Petra Singerja je, kot smo že omenili, povzročila zmedo na področju naravovarstva in etike narave. V splošni javnosti je namreč prišlo do mešanja doumevanja različnih šol naravovarstvenih okoljskih etik. Zaradi prevladujočega javnega vpliva Singerjeve šole, ki pa poleg skrbi za živali zadeva tudi izjemno občutljiva področja zahodne civilizacije, so bila v mnogih primerih zabrisana prizadevanja za varovanje celovitosti narave. Skrb za ohranjanje živali in rastlin je v očeh javnosti izgubila svoje bistvo, ostrino proti imperialističnemu in potrošniškemu tipu razvoja, in dobila prevladujočo konotacijo načelne in izključujoče uperjenosti proti človeku.

Problem ima korenine že v razvoju civilizacije in je nastajal vsaj s treh strani. Poglejmo pobliže, kako se je to zgodilo.

[1] Prevladujoč civilizacijski temelj Zahoda je krščanstvo, morda v praksi kapitalističnega družbenega reda velja še posebej izpostaviti katolištvo in protestantizem. Krščanstvo tradicionalno zagovarja svetost človeškega življenja, in pri tem nikakor ne zapostavlja svetosti življenja drugih živih bitij, ki jih označuje kot dobra¹⁵ in kot vzajemnost pri hrepenenju proti končni odrešitvi.¹⁶ Načelno ostala živa

¹¹ *Rethinking Life and Death*, 1994 s podnaslovom *The Collapse of Our Traditional Ethics*, Text Publishing, Melbourne, 1994; St Martin's Press, in Oxford New York, 1995; zadnji natis leta 2008 (Razmislimo znova o življenju in smrti, sesutje naše tradicionalne etike, prevod Studia humanitatis 2004; prevedel Jakob Klun, spremna beseda Rok Lampe)

¹² Pri tem velja navesti dejstvo, da je njegova mati zbolela za to boleznijo, vendar je Singer sam povedal, da se svojih načel ni mogel držati, ker je spoštoval mnenje svoje sestre. Mati je, kolikor je znano, zaradi bolezni umrla naravne smrti.

¹³ Ubijanje pri obrambi in narodni obrambi npr. dovoljuje Katekizem katoliške Cerkve v členih 2264 in naprej

¹⁴ Čeprav nekateri vedenjski vzorci tako imenovanih višjih živali kažejo podobnosti s človeškimi, gre pri človeku vseeno za nekatere pojave, ki jih v živalskem svetu doslej še ni bilo opaziti niti v manjši meri. Tako na primer zavedanje samozavedanja, (svobodna) volja, abstrakcija popolnoma neznanega, umetnost ipd.

¹⁵ Glede na Staro zavezo

¹⁶ Glede na Novo zavezo

bitja človeku služijo kot sredstvo za preživetje, človeku pa so ta sredstva zaupana v dolžnost. Zgodovinski razvoj oziroma človeška populacijska dinamika je sploh v zadnjih stoletjih doživela silne spremembe, ki jih nekateri vidijo kot katastrofo, drugi pa kot zmago napredka. Opaznih vplivov človek na naravo ni mogoče zanikati, njihovih dejanskih posledic pa zaenkrat ni mogoče zadovoljivo modelirati.¹⁷ Objektivna presoja pravzaprav ni možna, saj statistike na enem samem planetu z živimi bitji ni mogoče primerjalno izvesti. Vseeno pa se človeštvo jasno zaveda, da bo ali je treba nekaj storiti.

[2] (Post)kartezijanska¹⁸ delitev človeka na razum in čustva, telo in dušo, na naravno in nadnaravno, na meso in duha, tudi na doumljivo in nedoumljivo, ali celo vzporednica na zlo in dobro, se je razvijala zadnjih nekaj stoletij. Do danes je na Zahodu tako utrjena in samoumevna, da nam drugačen pristop že v vsakdanjem življenju povzroča težave doumevanja. To, da kitajski,¹⁹ indonezijski ali srednjeafriški človek zunanega, predvsem pa notranjega človekovega sveta ne deli, se nam zdi dobesedno absurdno in nesprejemljivo. Taka delitev na razum in čustva odigra pri odnosu do narave izjemno pomembno vlogo. Namreč, naravo smo na Zahodu v treh stoletjih popolnoma v-razumili, jo tako naivno materializirali, in jo v vsakdanjem življenju nekako vsiljeno dojemamo nič drugega kot fizikalno sestavljanje atomov in molekul, genov, vrst, prostorov ipd., ki v različnih kombinacijah povzroča in omogoča različne procese.²⁰ Procese same smo proglasili za dogme, za znanstvene naravne zakone.²¹ Človekovi čuti so postali nekaj abstraktnega, vsekakor pa manj vrednega in sploh družbeno nepomembnega. Verstva in filozofije sicer še skušajo nekako vzpostaviti pomen čutenja, nadnaravnega ali presegajočega, vendar očitno z vse manj uspeha, oziroma le z uspešnostjo po lastnih merilih.

[3] Človek kot oseba se ob razvoju dogodkov počuti vse bolj nemočnega in nepomembnega. Zaradi prevladujoče naraščajočega materializma, tako imenovanega objektivizma v znanosti in izključujoče razumske možnosti razlaganja sveta, vključno tistega dela, ki ga človek ne glede na nastanek ne dojema kot materialnega (volja, glasba, likovno izražanje, podzavest, občutki lepote, abstraktno

¹⁷ Zavedati se moramo, da so vse napovedi prihodnjega dogajanja v naravi pripravljene na podlagi znanih podatkov, znanih metodologij in v okviru trenutnih paradig. Dejstvo je, da vse napovedi še vedno ugotavljamo na podlagi mehanicistične biologije, oziroma še ožje, na podlagi seznamov in štetja vrst oziroma njihovega izumiranja, ali na podlagi kemijskih parametrov, ki so standardizirani le na nekaterih živalskih ali rastlinskih vrstah. Kljub impresivnim številkam trenutno poznamo relativno skromno število vrst živih organizmov. Discipline biologije, ki se ukvarjajo z življenjskimi procesi med organizmi, na primer naravoslovna ekologija, pa so še zelo na začetku in jih obseg možnega dela neizmerno presega.

¹⁸ Deskarta je treba jemati v zgodovinskem okviru. Večina njegovih misli je "prišla prav" kasnejšim humanistom in naravoslovcem, ki so jih na nek način za nazaj aplicirali na njegovo filozofijo.

¹⁹ Kitajska kultura sicer filozofsko izhaja iz dejstva, da sta materija in odnos med materijo enotna reč. Prim. Jana Rošer, odnos kot jedro spoznanja, Kitajska filozofija od antičnih klasikov do modernega konfucianstva. Cankarjeva založba 2010.

²⁰ Zahodni človek naravo poenostavljeno deli na fiziko, kemijo, biologijo in psihologijo. Pri tem se komajda zaveda, da gre le za metodološke pristope k raziskovanju iste narave, in gre zgolj za hierarhijo načinov raziskav, nikakor pa za hierarhijo narave same. Znano je, da se atomi v molekuli obnašajo popolnoma drugače kot takrat, ko jim zunanje okoliščine omogočajo samostojen obstoj. podobno se molekule v živem organizmu obnašajo in delujejo drugače, kot v raztopini. Poenostavljeno naravoslovje, ki se ga učimo v šolah, nas pogosto zavede, da je narava hierarhično razdeljena na discipline oz. stopnje. našega dojetja. prim. T. Kuhn, Struktra znanstvenih revolucij, Krtina, 1998.

²¹ Primer posebne relativnostne teorije v primerjavi z Newtonovo mehaniko je izjemno prepričljiv premik v človeškem razumu. V svoji preprostosti je enostaven, vendar zaradi praktičnih izkušenj, ki so dejansko robni primer, še po sto letih ne dojemamo bistva Einsteinove preprostosti.

mišljenje, miselne inovacije ...) , se pojavlja osebna in družbena malodušnost, ki morda celo vodi v samouničenje zahodne civilizacije. Zaradi ostro razumskih razlag se je v človeku pojavil nekakšen vakuum, prostor za tako imenovano ali pa za resnično duhovnost.

Če sestavimo dejstva iz zgodovinskega razvoja in človeškega stanja, opisanega v prejšnjih treh odstavkih, lahko ugotovimo, da je bila človeku z obzorja izmaknjena osebna čustvena komponenta, morda nekoliko vsiljena pa čutna socialna komponenta: pomagati sočloveku. Naraščajoče prebivalstvo je pomenilo v absolutnem smislu večje število revežev in predvsem boljše informiranost o revežih. Ali je prišlo tudi do relativnega povečanja revnih ljudi, ostaja pravzaprav odprto vprašanje. Verske organizacije, tudi v vlogi državnih socialnih ustanov, so k reševanju revščine intenzivno pristopile, in v mestih belega zahodnega sveta danes razpoznavamo dobro organizirane in tudi uspešne humanitarne organizacije. V osnovi z uravnoteženo ljubeznijo do bližnjega ni absolutno nič narobe, vendar se tu sprašujemo, ali gre (je šlo) res za pomoč, ali ne gre morda za kompenzacijo nečesa, kar nam manjka, kar nam je vzeto ali pa smo si sami vzeli v lastno preobilje. Torej za prikrito sebičnost. Še pomembnejše je vprašanje, če ne gre zgolj za pranje vesti, oziroma, če ni beli svet tretjemu svetu dolžan povrniti nekaj vzete dobrine.

Vzporedno se je zaradi razvoja industrije pojavilo prekomerno izkoriščanje naravnih virov. Pojavila se je druga navidez socialna komponenta: pomagati naravi, ohraniti planet, vrniti ali ohraniti vire, ki pa jih kljub grožnjam, ki izhajajo iz znanstvenega modeliranja trendov, zaenkrat še ne zmanjkuje, kar postavlja mnoge raziskave in znanost sâmo nekako na laž.²²

Znajdemo se v absurdu. Na eni strani imamo vakuum čutnega sveta, na drugi strani imamo vprašljivo dokazovanje razumskega sveta. V to nišo, če smemo uporabiti dinamični biološki izraz, se je v današnjem svetu odlično umestil bioetični nauk Petra Singerja. Človekovo potrebo po odprtosti do čutenja zapolnjujemo s sočutjem do čutečih živali, pri čemer se sami odločamo, katere so te živali, kje je meja tega čutenja, in se sami odločamo tudi o tem, kje je meja humane smrti, ko tako žival na koncu vseeno iz usmiljenja usmrtimo.²³ Pri tem prezremo ugotovitve bioloških znanosti – podobno kot so bile in so še prezrte s strani nekaterih verskih organizacij. Hkrati se o istih vprašanjih in z istimi merili, ki jih komparativno glede na ostala živa bitja še niti nismo preverili, Singerjeva etika sprašuje ob lastni človeški vrsti.

Zgodi se upor. Zagovorniki svetosti človekovega življenja in dostojanstva človekove osebe zavržejo vse, kar se upira njihovemu pogledu na bioetiko, oziroma bolje, zavržejo tudi misli, nekdam misli Charlesa Darwina ali danes Petra Singerja, ki so popolnoma vzporedne izvorno na primer krščanskemu nauku ali etikam zahoda, ki iz teh načel izhajajo. Krščanske etike, morda iz previdnosti ali prav v strahu pred občutkom še večje zmede, celo kot-da zavrnejo vsa svetopisemska občudovanja

²² V zadnjem obdobju je posebej problematično tako imenovano globalno segrevanje ozračja. Pri reševanju sodeluje ogromno število vrhunskih znanstvenikov in vplivnih politikov, podatki pa nikakor nočejo potrditi napovedanih trendov. Obstaja nevarnost globalne zablode, v kateri se lahko skriva tudi kakšen problem, ki bi ga sicer s sedanjo tehnologijo in znanjem že zmogli rešiti.

²³ Usmrtitev živali na human način je lahko zelo problematična ali vsaj kontradiktorna. Namreč, v naravi takšnih primerov ne poznamo. Živali, in tudi druga bitja, se med seboj pobijajo, ker je to vgrajen del naravnih procesov. Človek s svojo humanostjo do živali ta tok prekinja, s čemer posega v naravni tok procesov, ki naj bi jih branil.

narave kot take.²⁴ V najbolj milem primeru jih razglasijo za metafore, večinoma pa naravo potisnejo v marginalni del človekove zavesti. Čeprav načelno razumejo potrebo po ohranjanju narave se zdi, da se postavi prepreka, za katero bi potrebovali nekakšno nad-etiko, etiko višje stopnje: torej, ali se smem ravnati po načelih etike, ki spodbija etiko, ki mi velja za sveto. Ali drugače: ali lahko uporabljam v praktičnem življenju odnosa do živali isto etiko, s katero je nekdo utemeljil z mojimi načeli neskladno etiko odnosa do sočloveka? Torej, ali sem pri etiki načelen. Zvesti verniki se po tem običajno pragmatično odločijo za ljubezen do narave kot za nekakšno platonsko sterilno ljubezen²⁵ na daljavo, pri kateri ne spoštujejo narave kot take, ampak le servirano naravo, lepe slike, tisto, kar jih trenutno zadene ali kar zmorejo na hitro začititi. Podobno zagovorniki pravic živali krčevito branijo utemeljitve, zakaj je treba varovati živalske pravice, ker morajo braniti utemeljitve, ki pa so dejansko iste, s katerimi na primer v okviru praktične etike Petra Singerja utemeljujejo tudi dejanja abortusa ali evtanazije, s katerimi se mnoge krščanske vere ne strinjajo. Tako lahko vidimo, da kažeta obe nasprotujoči si smeri značilnosti religij, a hkrati trdita, da imata za ugotovitve znanstvene dokaze. Podobna nasprotovanja so se v preteklosti pogosto izrodila do te mere, da je zmagal enostavno tisti, ki je bil močnejši.

Vendar tu govorimo o naravi in zato lahko končno ugotovimo, da v nobenem od teh dveh primerov primeru ne gre za odnos človek-narava, ampak v obeh za odnos človekova misel proti človekovi misli. Z razumsko dialektiko ni načelno nič narobe, obstaja pa dejstvo, da bi za odnos človeka do narave morda morali uporabljati drugačne metode, predvsem bi verjetno morali izhajati iz celovitosti človeka in celovitosti narave. Obe smeri, tradicionalna krščanska in etika čutečih živali Petra Singerja vsebujeta zadosti nastavkov za pot proti celovitosti. Le k svojim koreninam bi se morali vrniti.

Ključni viri in dodatno branje, s poudarkom na slovenskih prevodih in besedilih:

Cavalieri, Paola. Živalsko vprašanje, za razširjeno teorijo človekovih pravic. Prevedel Vasja Bratina, spremna beseda Friderik Klampfer. Krtina, 2006.

Finnis, John. Natural Law and Natural Rights.

Kuhn, Thomas. Struktura znanstvenih revolucij, Krtina, 1998.

Rawls, John. A Theory of Justice, 1971, Harvard University Press.

Rošar, Jana. Odnos kot jedro spoznanja, Kitajska filozofija od antičnih klasikov do modernega konfucianstva. Cankarjeva založba 2010

Singer, Peter. Practical Ethics, Cambridge University Press, Cambridge, 1979 prva izdaja, 1993 druga izdaja, 2011 tretja izdaja. Praktična etika, druga izdaja, Krtina 2008, (prevod G.Cerjak in Sebasjan Vörös).

Singer, Peter. Rethinking Life and Death, The Collapse of Our Traditional Ethics, Text Publishing, Melbourne, 1994 (Razmislimo znova o življenju in smrti, sesutje naše tradicionalne etike, prevod Studia humanitatis 2004; prevedel Jakob Klun, spremna beseda Rok Lampe)

Sveto pismo

Katekizem katoliške Cerkve

²⁴ Zanimivo pri tem je, da je največ dogajanja s področja religiozne etike do narave opaziti pri Vzhodnih cerkvah. Verjetno gre za splošno drugačen pristop do sveta, morda Slovanski, ki je bolj celosten kot danes prevladujoči analitski germanski, in ki ga morda tudi na Slovenskem premalo opazimo ali spoštujemo.

²⁵ Platonska ljubezen oziroma platonske vrednote so sicer krilatica sodobnega sveta, vendar gre za današnjega stališča pri Platonu dejansko za nekakšno sterilnost, nujnost neomadeževanosti pri raziskovanju phisisa, predvsem živega sveta.